

जैसे पवनें तोय हालवले | आणि तरंगाकार झाले | तरि कवणे कें जन्मले | म्हणो तेथ || १०६|२|ज्ञा.

बिरबलाच्या एका गोष्टीत एका माणसाला नदी काठी बसून लाटा मोजण्याचे काम दिल्याची गोष्ट आहे. त्यात तो वेडा-पिसा झाला असणार. हा प्रश्न आकड्यांचा नाही. एक लाट संपते कधी आणि दुसरी कधी निघते हेच कळणे कठीण असते. वरच्या ओवीतल्या तोय याचा अर्थ पाणी असा आहे. पाण्यातले तरंग खरच जन्मतात का ह्याचे उत्तर ज्ञानेश्वर काहीही म्हणोत "त्या जन्मतात" असेच आहे. ह्याच्या पुढच्या ओवीत (१०७|२|ज्ञा.) "वायूचे स्फुरण संपल्यानंतर पाणी सपाट होते तेव्हा काय होते" असा प्रश्न विचारला आहे. त्याचे उत्तर "होय त्या लाटेचे किंवा तरंगाचे अस्तित्व संपले असेच आहे." आपले आयुष्य एक तरंगच असते. कितीही क्षणभंगूर असे ना का पण ते असते हे नक्की. ह्याचे कारण त्यातल्या काही विलक्षण तरंगांनी गीता आणि ज्ञानेश्वरी सांगितली. त्यांना आपण खोटे कसे म्हणणार? काही तत्वज्ञ ह्या सगळ्या गोष्टींना माया म्हणतात पण ती माया सिद्ध करायला सांगायला गीता आणि ज्ञानेश्वरी लागतात. त्यांनाही माया म्हणायचे का? माया ही चीज काय आहे हे सांगितल्यावर तत्वज्ञानी शरीर आणि मनांकडे वळतात. शरीराबद्दल लिहितांना "तेच शरीर बालपण तारुण्यावस्था आणि म्हातारपण असे अवतार घेते पण शरीर तेच असते" असेही गीतेचे म्हणणे आहे. (१३|२|गीता) त्याचप्रमाणे शरीरातल्या चैतन्य नावाच्या शाश्वत शक्तीकडे नजर वळव असाही उपदेश पुढे आला आहे. थोडक्यात जे शरीर तुला अनुभव देते त्याकडे कानाडोळा कर असा सल्ला आहे. कारण शरीर आणि मन आपल्याला चकवणारे अनुभव देतात. कोकणातला माणूस फणसावर फिदा असतो परंतु तोच फणस गुजराथी लोकांना सहनही होत नाही, एखाद्या समारंभानंतर "तिचा अवतार बघवत नव्हता" असे कोणी म्हणाले तर त्यावर प्रत्युत्तर म्हणून "मला वाटले तिला ती साडी शोभली" असे ऐकायला येते, शब्दांच्या बाबतीतही तेच आहे. हल्लीच बोलायला लागलेल्या नातवाने आजोबाला "तू" म्हणणे कौतुकास पात्र होते. घरातल्या सुनेने हा प्रयोग केला तर एक जीवघेणी शांतता पसरते. माणूस नावाच्या तरंगाला मर्यादा आहेत हे नक्की पण म्हणून त्या तरंगाला नाकारता येत नाही. त्याला समजून घ्यावे लागते. नुसत्या आत्म्याची चर्चा करून हे प्रकरण मिटत नाही. त्याची चर्चा पुढच्या लेखात.

इंद्रियांच्या संगतीने | जी पसरते मती | ती स्थिर होईल पुन्हा | आत्मरूपी २०३|२|ज्ञा.

गीतेच्या दुसऱ्या अध्यायाच्या शेवटी शेवटी आणि तिसऱ्या अध्यायाच्या सुरवातीपर्यंत गीतेची गाडी थोडी खाचखळग्यात प्रवास केल्याप्रमाणे अडखळते.

वरच्या ओवीत "इंद्रिये म्हणजे शरीर प्रलोभनांच्या मागे पळते तेव्हा मती म्हणजे बुद्धीही भरकटते पण एकदा हे शरीराचे खेळ समजले की मग ज्या आत्म्याच्या बळाच्या जोरावर किंवा अवतीभोवती हे शरीर वसते त्या ठिकाणी ती तुझी मती स्थिर होईल" असे वरची ओवी सांगते. असे एकदा झाले की मग तू स्थितप्रज्ञ होशील असे श्रीकृष्ण अर्जुनाला सांगतो. कल्पना अशी की आत शांत रहा आणि बाहेर व्यवहार कर, उदा. युद्ध, धंदा, नोकरी, व्यवसाय वगैरे. पुढे अर्जुन स्थितप्रज्ञ म्हणजे काय असे विचारतो तेव्हा "ज्याचे अंतःकरण नित्य तृप्त असते, ज्या विषयांमध्ये किंवा प्रलोभनांमध्ये बुडल्यामुळे काम निर्माण होतो तो काम किंवा अभिलाष निपटला जातो आणि मग जो आत्मानंदात निमग्न असतो" त्याला स्थितप्रज्ञ म्हणावे असे ज्ञानेश्वर म्हणतात. २९२-२९३|२|ज्ञा. हे फारच क्लिष्ट आहे. असला माणूस जर खरोखर अस्तित्वात असेल तर मग त्याला काहीच करण्याची गरज नाही असे अर्जुनाला वाटते आणि त्यात त्याला दोष देण्यांत अर्थ नाही. या युद्धात मेलास तर स्वर्ग मिळेल आणि जगलास तर पृथ्वी भोगशील. हे गीता ज्ञानेश्वरीतील वचन जास्त व्यवहारिक आहे. दोन्ही ठिकाणी भोगणे आहे आणि म्हणूनच कामही आहे. हा अर्जुनाचा काहीच करण्याची गरज नाही हा निर्णय ऐकल्यावर श्रीकृष्ण आपली चूक मान्य करतो आणि म्हणतो की "माझे चुकले बोलण्याच्या ओघात मी सांख्यांचा ज्ञानयोग सांगू लागलो. तो सध्या सोडून दे. तुला कर्मयोग सांगण्याची गरज आहे. तो आता मी तुला सांगतो" आणि मग तिसरा अध्याय सुरु होतो. गंमत अशी की हा सांख्यांचा ज्ञानयोग ऐकण्यासाठी आपल्याला तेराव्या अध्यायापर्यंत थांबावे लागते. दुसऱ्या आणि तिसऱ्याच्या बाबतीत घोड्यापुढे गाडी लागली हे श्रीकृष्णाने मान्य केलेच आहे. तेराव्याच्या बाबतीत बारा अध्यायांच्या डब्यांनंतर इंजिन लागते. पण ते इंजिन विलक्षण आहे. म्हणूनच ते त्या गाडीला शेवटपर्यंत पोहोचवते. कारण गीतेतला शेवटचा अध्यायही मुख्यतः निरीश्वरवादी सांख्या तत्वज्ञानवर आधारित आहे. त्या इंजिनाबद्दल पुढच्या लेखात.

